

Sociálno-ekonomická situácia domácností v Slovenskej republike

Lubica AZUDOVÁ*

Transformačné efekty

Realita života nasvedčuje tomu, že spoločnosť výsledky transformácie nie je ochotná posudzovať len percentom sprivatizovaných inštitúcií, ale stále viac ochotou merať ich reálnou ekonomickou prosperitou prejavujúcou sa v skvalitnení životného štandardu všetkých jej členov.

Uskutočňované makroekonomické kroky a opatrenia svojím charakterom čoraz výraznejšie presvedčajú verejnosť, že proces transformácie spoločensko-ekonomického systému prináša so sebou ťažkosti bolestivo zasahujúce do života prevažnej väčšiny slovenských domácností. Rast životných nákladov, problémy nezamestnanosti a chudoby, rast sociálnych nerovností a výraznej diferenciácie príjmov sa dotýkajú, i keď s časovou rozdielnosťou, každého segmentu obyvateľstva a navodzujú situácie vyžadujúce zásahy do zabehaných stereotypov správania, v podobe zmien v stratégiách domácností, v ich tradičnej role producentov a spotrebiteľov. Prvkami každodennosti sa stala realita nenaplnených vysokých materiálnych očakávaní, ktorá zakladá pocity sklamaní a strachu z budúcnosti, a hlboko zakorenená snaha o rovnosť i syndróm závidí a roztrpčenia z existujúcej reality, ba i pocity spochybnenia zo správneho smerovania zvolených postupov ekonomických zmien.

Všeobecná socializácia všetkých aktuálnych ekonomických problémov, so snahou o ich riešenie univerzálnymi štátnymi redistribučnými zásahmi vedúcimi k „spoliehačskému syndrómu“ iste nie je šťastným a iba jedným z extrémnych riešení pribúdajúcich sociálnych problémov. Na druhej strane nekritické preberanie sloganu o individualizácii problémov či s odkázanosťou na „kultúru chudoby“ tiež nie je najpríťažlivejším spôsobom riešenia narastajúcich problémov.

Posilňovanie zodpovednosti rodiny za jej vlastný osud je zaiste východiskom z kvázi „pohodového stavu“ pod ochranou všadeprítomného štátu, plne realizovaná je však iba určitou skupinou domácností, zatiaľ čo ich nezanedbateľná časť naďalej dobrovoľne či nedobrovoľne spočíva v „sociálnej záchranej sieti“. Bolo by preto naivitou predpokladať, že naše domácnosti budú schopné prejsť procesom zostrujúcich sa reštrikčných opatrení s oslabenou funkciou štátu v sociálnej oblasti.

* PhDr. Lubica AZUDOVÁ, Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava 1

Je veľa dôvodov na vyslovenie názoru, že naše rodiny či domácnosti sú vo svojich postojoch zmätené a že liberálne postoje, často navonok verbálne prezentované ich členmi, nie sú vôbec odrazom ich interiorizovaných hodnôt. Ich zvnútorneniu často bráni obava z ďalšieho zníženia či ohrozenia materiálnej existencie. Zdrojom kontradikcie medzi očakávaniami a realitou je i všeobecná tendencia kladená dôrazu na najbližší časový horizont, čo znamená, že dominuje vzorec preferovania súčasnej minimálnej straty pred projekciou dočasných obetí v mene „krajšej budúcnosti“, častokrát spájaný so spomienkovým optimizmom.

Vnímanie reality občanmi nie je formované abstraktnými informáciami o makroekonomických parametroch, ale realitou ich vlastnej mikroekonomickej situácie, ktorá sa dnes vyvíja v protiklade k očakávaniam, ktoré sa ekonomicky nerealizovali, čo zvyšuje hladinu ich sociálnej a ekonomickej frustrácie.

Nezamestnanosť a rast životných nákladov sú sociálno-ekonomické problémy, ktoré v súčasnosti naše domácnosti považujú za dominantné a ktoré rezonujú vo všetkých vyjadreniach nespokojnosti. Zdrojom potenciálnej sociálnej nespokojnosti je aj výrazná diferenciacia spoločnosti, definovaná kumuláciou príjmov, bohatstva a postavením v riadení spoločnosti bez výraznejšej väzby na kvalifikáciu a výkonnosť, a časťou spoločnosti ťažko akceptovateľná, formujúca sa sociálna štruktúra latinskoamerického typu s prevahou chudobných a s postupnou absenciou strednej sociálnej vrstvy.

Napriek štatisticky vykazovanému rastu HDP a známkam hospodárskeho oživenia v rokoch 1994–1998 nenastal žiaduci pokles nezamestnanosti, čo sa premietlo do kvality života rastúcej skupiny postihnutých domácností a do života celých sídelných spoločenstiev. Poklesom disponibilných finančných príjmov z nerealizovanej ponuky práce a tým vytlačenie časti obyvateľstva na sociálnu periferiu sa zakladá kombinácia s rastom dopytu po sociálnych príjmoch a tým vzrastajúci tlak na ich zdroje. Zabezpečenie plnej zamestnanosti, nároku na sociálnu starostlivosť štátu, ako významných faktorov sociálnej definície, verejnosť naďalej považuje za samozrejmu sociálnu prax. Pri jeho ohrození tieto faktory nadobúdajú stále viac na význame, napriek náznakom zakladania nových rozvojových stratégií, opierajúcich sa o podnikateľské a novovznikajúce formy pracovných aktivít.

Pokles disponibilných finančných zdrojov (najmä z nerealizovanej ponuky práce), v kombinácii s rastom dopytu po sociálnych a príjmových istotách, podnecuje sociálnu frustráciu, a zároveň spomienkový optimizmus, pripomínaním si toho príjemného (a zabúdanie nepríjemného) z čias štátneho socializmu. Preto by ekonomické a politické centrum pri razantných reštrikčných sociálno-ekonomických opatreniach malo brať do úvahy nielen vo forme predvolebnej rétoriky, ale i v reálnej praxi, existujúce hodnotové orientácie a prevažujúce postoje obyvateľstva.

Nerovnováha ponuky a dopytu na trhu práce

Previs ponuky nad dopytom na trhu práce možno definovať v makro- a mikro-ekonomickej rovine súčasne.

Od začiatku ekonomickej reformy ústredným cieľom makroekonomických systémových opatrení bolo obnovenie makroekonomickej rovnováhy, a to stlačením previsu agregátneho dopytu na úroveň efektívnej agregátnej ponuky nástrojmi reštrikčnej politiky, cieľom ktorých bolo podnietiť zníženie domáceho dopytu uspokojovaného prevažne z dovozu. Zníženie pracovných príležitostí, resp. zastavovanie celých výrobných celkov, a tým následné rozširovanie nezamestnanosti v čase, úzko kolerovalo s jednotlivými systémovými či nesystémovými efektmi transformácie.

Previs ponuky práce nad dopytom v prvých rokoch transformačného procesu bol spôsobený celkovým stavom ekonomiky, keď prebiehajúca reštrukturalizácia priemyslu a konverzia zbrojárskej výroby zapríčinili pokles HDP, ktorý mal negatívny vplyv na dopyt po práci. Aj napriek postupnému zlepšovaniu ekonomickej situácie v období 1995–1996 postupným rastom HDP a tým aj zvýšeným dopytom po práci (k oživeniu prispelo postupné riešenie vlastných vzťahov v podnikoch, privatizácia, postupný rozvoj súkromného sektora a malého a stredného podnikania), na trhu práce postupne došlo k prejavujúcemu sa nesúladu medzi počtami voľných pracovných miest a nezamestnanými. Súčasný vývoj je charakterizovaný postupujúcou nezamestnanosťou, najmä v dôsledku krachujúcich podnikov, a výraznou regionálnou nevyrovnanosťou.

Vážnym a pretrvávajúcim problémom je nerovnováha na regionálnych trhoch práce, ktorá je definovaná štruktúrnymi zmenami, celkovou recesiou ekonomiky a nedostatočnou mobilitou pracovnej sily. Slovensko je výrazne regionálne diferencované, čo je dané historickým, kultúrnym, geografickým a ekonomickým rozvojom, a to sa premieťa do miery úspešnosti prispôsobovania sa transformačným zmenám. Veľké rozdiely v regionálnych mierach nezamestnanosti (následok nevyrovnanej ekonomickej štruktúry) a lokalizovanie vysokých mier nezamestnanosti predstavuje zbrzdzenie ponuky práce, zvyšovanie príjmových rozdielov i spomaľovanie reštrukturalizačných procesov. Sústreďenie ekonomických aktivít v hlavných mestských oblastiach a priemyselných centrách so stabilizovanou mierou nezamestnanosti, a na druhej strane existencia regiónov s vysokou nezamestnanosťou a stagnujúcim rastom pracovných príležitostí, vzbudzujú obavu z uzavretia problémových regiónov do pasce prehlbujúceho sa ekonomického úpadku a trvalej nezamestnanosti.

V narastajúcom počte marginálnych území, v ktorých sa zväčšujú sociálne problémy, a s tým súvisiace náklady na ich riešenie, dochádza k zmenám v zaužívaných

vzoroch správania domácností v smere zmien v ich životných aktivitách (pracovných, spotrebiteľských).

Transformácia ekonomiky sa nevyhnutne premietla i do zmeny v sektorovej a odvetvovej štruktúre zamestnanosti. Na makroštruktúrnej úrovni sa masy zamestnaneckých pohybov v sektorovej štruktúre začali uštalovať na úrovni nízkeho podielu zamestnanosti v primárnom sektore, na pretrvávajúcom poklese zamestnanosti v sekundárnom sektore a raste zamestnanosti v terciárnom sektore (s miernym spomalením v posledných dvoch rokoch).

Tabuľka 1

Podiel sektorov SR na zamestnanosti (v %)

Sektory	4. Q 1993	4. Q 1994	4. Q 1995	4. Q 1996	4. Q 1997	4. Q 1998
primárny	10.3	9.9	8.7	9.0	8.2	7.5
sekundárny	40.4	39.7	38.9	39.9	39.3	39.6
terciárny	49.3	50.2	52.3	51.0	52.4	52.8
odvetvia	100.0	99.8	99.9	99.9	99.9	99.9

Rozdiely do 100,0 sa nezistili.

Prameň: Vlastné prepočty; [1].

Tabuľka 2

Zamestnanosť v sektoroch v rokoch 1994–1998 (v %)

Sektory	4. Q 1993	4. Q 1994	4. Q 1995	4. Q 1996	4. Q 1997	4. Q 1998
primárny	100.0	-4.6	-13.6	-7.6	-20.6	-27.5
sekundárny	100.0	-2.2	-1.3	+3.4	-2.9	-2.8
terciárny	100.0	+1.2	+8.6	+8.1	+6.1	+6.2

Prameň: Vlastné prepočty; [1].

Možno konštatovať, že dominantnou štruktúrnou zmenou v sektorovom podiele zamestnanosti bol približne rovnaký pokles počtu zamestnancov v primárnom, a súčasne i v sekundárnom sektore. Rast podielu zamestnanosti v terciárnom sektore priamo vyplynul z charakteru prebiehajúcej systémovej zmeny (prechod od plánovanej ekonomiky k trhovej ekonomike), čo sa prejavilo najmä v prudkom náraste zamestnanosti v niektorých odvetviach tohto sektora, ako peňažníctvo, poisťovníctvo, služby a verejná správa (kde možno vidieť súvislosť aj so vznikom samostatnej SR).

Základné tendencie vývoja zamestnanosti počas transformačných rokov v odvetviach hospodárstva SR dokumentuje tabuľka 3.

Vzťah medzi ponukou a dopytom na trhu práce, na mikroúrovni možno definovať ako zmenu štruktúry zamestnanosti prostredníctvom množiny individuálnych zmien v zamestnaneckom postavení ekonomicky aktívnych osôb, resp. v ich vytlačení mimo oficiálneho trhu práce.

T a b u ľ k a 3

Pracujúci v rokoch 1994-1998 podľa OKEČ (v %)

Odvetvie	4. Q 1994	4. Q 1995	4. Q 1996	4. Q 1997	4. Q 1998
Poľnohospodárstvo	-4.6	-9,5	+6.9	-1.4	-8.8
Priemysel spolu	-1.9	+0.6	+4.7	-7.5	-1.2
Ťažba nerastných surovín	-21.8	+1.0	+15.8	+2.0	-13.4
Priemyselná výroba	-1.4	+1.1	+2.5	-7.6	+0.1
Výroba elektriny, plynu, vody	+7.7	-5.3	+26.2	-12.6	-6.8
Stavebníctvo	-3.2	+1.7	+4.5	-1.0	+4.2
Obchod	+3.8	+7.1	+4.2	+6.8	+3.1
Hotely, reštaurácie	+2.1	+18.7	-7.1	-1.6	+4.6
Doprava, spoje	-0.2	+0.9	-3.9	+0.01	-0.2
Peňažníctvo, poisťovníctvo	+17.2	+29.4	-9.9	+16.3	+0.1
Obchod, služby, výskum	-0.3	+15.6	-7.6	-1.9	+4.1
Verejná správa	+6.3	+13.1	+12.9	-5.3	-9.3
Školstvo	-7.7	+1.5	+0.5	-10.3	+0.6
Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť	+1.2	+1.5	+0.6	-1.5	+0.4
Ostatné verejné služby	+7.6	+11.8	-7.7	-13.8	-1.4
Exteritoriálne organizácie	-50.0	+50.0	+111.1	-63.2	-
Odvetvia spolu	-0.7	+2.9	+2.2	-2.4	-0.7

Prameň: [1]; vlastné prepočty.

Transformácia viedla predovšetkým k racionalizácii pracovných miest podľa kritérií efektívnosti, čo sa v štátnej ekonomike prejavilo znížením počtu pracovných miest hlavne pre nízkokvalifikované pracovné sily, z ktorých časť získala pracovné príležitosti v súkromnej ekonomike (súkromné podniky sa na Slovensku orientovali na využívanie komparatívnych výhod z nízkej ceny práce, a najmä nízkej ceny nízko kvalifikovanej práce) a časť bola vytlačená do pozície nezamestnaných. Novovzniknuté pracovné príležitosti v štátnej správe absorbovali prevažne vysokokvalifikovaných odborníkov (expertov, úradníkov). Väčšia mobilita u pracovníkov s vyšším vzdelaním viedla častejšie k ich presunu do podnikateľských aktivít, a zároveň do progresívnych zahraničných firiem, v ktorých dominuje prevažne dopyt po vysokokvalifikovanej pracovnej sile.

Možno konštatovať, že jedným zo znakov trhu práce v SR je nízka priestorová mobilita a adaptabilita pracovníkov, preto na jednej strane rastie nezamestnanosť a na strane druhej stále existuje nedostatok výkonných pracovníkov. Nielen nezamestnanosť, ale i neuspokojivý dopyt po vysokokvalifikovaných pracovníkoch je možné považovať za nedostatok trhu práce, i keď treba dodať, na druhej strane, že trh práce ešte stále nie je dobre pripravený prijímať a využívať vysoko-odbornú prácu v masovom rozsahu.

Problémové sociálne skupiny trhu práce sa začali formovať hneď v začiatkoch transformácie a stabilne tvoria jadro tých ekonomicky aktívnych osôb, ktoré boli vytlačené z oficiálneho trhu práce. Najproblémovjšími sociálnymi skupinami sú občania so zmenenou pracovnou schopnosťou, absolventi škôl a rómski občania. Príčinu rastu podielu občanov so zmenenou pracovnou schopnosťou na nezamestnanosti možno vidieť v absolútnom nedostatku voľných pracovných miest pre tieto sociálne skupiny. Vo vekovej štruktúre nezamestnaných sa udržiava stále vysoký podiel mladých ľudí vo veku 15–34 rokov. Značné rozdiely možno sledovať v skupine nezamestnaných podľa dosiahnutého stupňa vzdelania. Vo vzdelanostnej štruktúre nezamestnaných pretrváva najvyšší podiel vyučených (35,6 %) a osôb so základným vzdelaním (25,7 %), i keď sa pri nich podobne ako pri osobách s úplným stredným odborným vzdelaním, zaznamenal mierny pokles.

Zvýšil sa počet nezamestnaných osôb s vysokoškolským vzdelaním, napriek ich nízkemu podielu (3,2 %) na celkovom počte nezamestnaných [2].

Vážnym sociálno-ekonomickým problémom je počet nezamestnaných skupín absolventov škôl, najmä skupiny mladistvých, absolventov základných škôl, ktorí tvoria veľmi problémovú skupinu vzhľadom na nezájem častokrát spojený s absenciou schopnosti prípravy na povolanie. Podobne vážnym problémom je rómska minorita, z ktorej sa regrutujú marginalizované kategórie, v ktorých zakorenená mentalita paternalistického štátu je silnou motiváciou k zneužívaniu sociálneho systému. Podľa výsledkov výberového zisťovania pracovných síl začiatkom roka 1999 až 21,9 % nezamestnaných nemalo vôbec žiadnu pracovnú skúsenosť.

Pretrvávajúcim problémom je dlhodobá nezamestnanosť, ktorá sa stala symptomatickou pre slovenský trh práce. Podiel dlhodobo nezamestnaných začiatkom roka 1999 predstavoval 45,9 % z celkovej nezamestnanosti. Osoby nezamestnané dlhšie než 2 roky predstavovali z počtu dlhodobo nezamestnaných 60,7 %, čo naďalej predstavuje vysoké podiely osôb, ktoré sú dlhodobo mimo oficiálneho trhu práce [3]. Medzi dlhodobo nezamestnanými sa vyprofilovali skupiny občanov, ktorí sa z rôznych subjektívnych a objektívnych dôvodov stali ťažko umiestniteľnými na oficiálnom trhu práce. Najvýraznejšie sú postihnuté už uvedené skupiny bez vzdelania, so základným vzdelaním a minority, a čo je osobitne problematické, dotýka sa to mladých ľudí a ľudí z najproduktívnejšej vekovej kategórie (25–45 rokov). Je to znakom toho, že i najadaptabilnejšie skupiny na ekonomické zmeny čelia ťažkostiam pri získaní, resp. udržaní si zamestnania. Najneprijemnejší dosah má dlhodobá nezamestnanosť na osoby vo veku okolo 50 rokov.

Rast dlhodobej nezamestnanosti je hrozivo spojený s jej dôsledkami, a to na jednej strane s jej vysokou nákladovosťou, ktorá enormne zaťažuje nielen nezamestnaných, ale najmä ekonomické zdroje určené na zmiernenie resp. eliminovanie jej dôsledkov, na strane druhej dlhodobá nezamestnanosť, resp. nezamestnanosť vôbec a s tým súvisiaci pokles životnej úrovne a zhoršenie sociálnych podmienok vedie k celkovému oslabeniu motivačnej atmosféry v spoločnosti. V individuálnej rovine vedie k deprivácii a frustrácii postihnutých jedincov, k pocitu vlastného zlyhania a k ich vyradeniu na sociálnu perifériu. Preto častou obranárskou reakciou, najmä dlhodobo nezamestnaných strednej generácie, ktorí sa vzdali nádeje vstupu na trh práce a prijali identitu neaktívnych a sociálne handicapovaných, je získať úradné potvrdenie tejto identity, ktorá je zdrojom sociálnych dávok (napr. invalidný dôchodok).

Je realitou, že nezamestnanosť na Slovensku získala status normálnej sociálnej skúsenosti a možnosť trvalého zamestnania najmä u dlhodobo nezamestnaných prestala byť normálnym očakávaním každodenného uvažovania.

Možno predpokladať, že ďalší vývoj nezamestnanosti bude naďalej ovplyvňovaný viacerými protichodnými tendenciami. Na jednej strane možno očakávať ďalší rast spôsobený dôsledkami uskutočnenej privatizácie, výrobnou neschopnosťou podnikov a firiem, redukciami v štátnej správe, na druhej strane nepriehľadnosť trhu práce bude naďalej zahmlievaná skutočnou nezamestnanosťou a tým nadmerne zaťažovaný rozpočet tou skupinou obyvateľstva, ktorí záujem o aktívnu účasť na trhu práce manifestujú len verbálne so snahou radšej poberať podporu v nezamestnanosti. Preferovanie pasívnej formy politiky zamestnanosti takéto zneužívanie, často motivované paternalistickým myslením, podporuje.

Adaptačné správanie domácností

Základným problémom väčšiny domácností je eliminovať negatívne vplyvy ekonomickej transformácie mobilizáciou všetkých dostupných produktívnych zdrojov. Prenesené do terminológie tripartitného členenia sfér práce – do formálnej, neformálnej a domácej ekonomiky. Tradičná orientácia mimo oblasti formálnej práce, na neformálnu a domácu ekonomiku nielenže naďalej pokračuje, ale stáva sa základným adaptačným mechanizmom domácností v situáciách núdze, najmä pri zlyhaní šanci na trhu práce.

Aktivitami vo formálnej ekonomike rozumiem napojenie na oficiálny trh práce doma i v zahraničí, súkromné podnikanie registrované v oficiálnych registroch. *Aktivitami v neformálnej ekonomike* – neoficiálne trhové aktivity domácností a jednotlivcov bez povolenia, resp. licencie, napríklad prenajímanie objektov, priestorov, fuškárenie. *Domácou ekonomikou* – keď členovia domácností,

resp. širšieho príbuzenstva vytvárajú hodnoty pre vlastnú potrebu, ktoré nie sú určené na trh, napríklad stavba domu, produkty záhradky atď.

Pod tlakom znižujúcich sa príjmov, nedostatku finančných zdrojov z nezamestnanosti a rastu cien na trhu tovarov a služieb si väčšina domácností postupom času vytvorila účinné cesty ako prekonať tento stav, ako oslabiť svoju závislosť od formálnej ekonomiky a tak zväčšiť rozsah disponibilných finančných zdrojov.

Prispôsobovanie sa domácností nie náhodou stavia na popredné miesto defenzívnu úspornú stratégiu správania, postavenú na stratégii uskromnenia sa, úspornejšieho hospodárenia. Rovnaká miera podpory sa dostáva naturálnemu riešeniu, v snahe čo najviac vecí si doma vlastnými rukami opraviť, vyrobiť, vypestovať, ktoré má vybudované mohutné zázemie v podobe remeselných zručností, vybavenia domácností dielňami, pozemkových dispozícií odvodených od vysokého podielu bývania vo vlastných rodinných domoch či od praxe rozšíreného druhého bývania (chaty, chalupy).

Dôležité miesto v adaptácii domácností zohráva práca spojená s hlavným zamestnaním vo formálnej ekonomike (udržanie si zamestnania, zvýšenie príjmu, zmena lepšie plateného miesta, snaha nájsť si prácu v zahraničí), po nej nasleduje sféra neformálnej práce, ktorá má dosť silnú väzbu na formálnu prácu (v podobe nahromadeného vlastníctva kapitálových zdrojov a naakumulovaných potrebných znalostí) [4].

Nasmerovanie energie pri voľbe východiska z obťažnej finančnej situácie je výrazne determinované fázou životného cyklu domácností, ktorá má diferencujúci vplyv.

S rastúcim vekom spravidla klesajú šance na uplatnenie sa vo formálnej ekonomike. Vonkajšie inštitucionálne opatrenia znížili šancu domácností v dôchodkovom veku využiť v prípade núdze aktívne riešenia získania finančných zdrojov z hlavného zamestnania (formálnej ekonomiky) a orientovala ich predovšetkým do oblasti defenzívnych riešení postavených na úspornom správaní, eventuálne (v prípade prostriedkov a síl) finančných riešení nasmerovaných mimo rámca formálnej ekonomiky, do oblasti neformálnych príjmov a svojpomocných naturálnych aktivít. Väčšia adaptabilita domácností v produktívnom veku umožňuje ľahšie získať finančné zdroje z formálnej i neformálnej ekonomiky.

V domácnostiach nezamestnaných sa s oveľa väčšou intenzitou prejavujú finančné problémy, ktoré sú riešené zo sociálnych zdrojov, resp. nasmerovaním aktivít do iných sfér ekonomiky. Táto skupina domácností v oveľa väčšej miere než iné skupiny deklaruje vyjadrenia o žití z úspor alebo na dlh.

Dôležité je zistenie, že domácnosti i napriek celkovému pesimizmu z očakávanej a existujúcej životnej situácie hodnotia svoju finančnú situáciu nie až natoľko kriticky ako celkovú hospodársku situáciu v krajine [5].

Tieto postoje vedú k záveru, že domácnosti v procese adaptácie na meniace sa životné podmienky nadobúdajú čoraz väčšiu pružnosť v získavaní a využívaní existujúcich a novovznikajúcich zdrojov finančných príjmov.

Rastom nezamestnanosti, a zároveň so zvyšujúcim sa počtom domácností, ktoré sú v prevažnej miere odkázané na sociálne zdroje príjmov, sa zjavne nahráva neformálnym aktivitám domácností.

Prieskum ukázal, že ročné príjmy domácností, ktoré získavajú z prenajímania bytov, domov a garáží, predstavujú okolo 1–1,5 mld Sk. Štatisticky bol zistený odhad sumy asi 10 mld Sk, ktoré možno považovať za výsledok neregistrovaných aktivít domácností [6]. Veľký rozsah výdavkov domácností na trhoch a burzách (v r. 1997 asi 3 mld Sk pri ročnom raste o 10,7 %) bez obdržania potvrdenia o zaplatení svedčí o tom, že pri poklese zamestnaných vo formálnom sektore narastá ich podiel v neformálnom sektore, a súčasne narastá podiel nezdanených príjmov cez aktivity, ktoré nie sú registrované.

Ukázalo sa, že obyvateľstvo minulo na nákup tovarov a služieb v neformálnom sektore v roku 1995 asi 15–16 mld Sk.

Nezamestnanosť nahráva mnohým podnikateľom. Zistilo sa, že odhad pridanej hodnoty len na základe daňových priznaní je značne podhodnotený. Predpokladá sa, že 40–50 % z príjmov podnikateľa utajujú, že nadhodnocujú svoje náklady, že zamestnávajú neregistrovaných pracovníkov, ktorým vyplácajú mzdu mimo registrácie, poprípade registrovaným pracovníkom oficiálne vyplácajú nižšiu mzdu, ktorú vyrovnávajú v hotovosti formou „cash“ a neodvádzajú príspevky do sociálnych fondov. Odhad rozsahu skrytej ekonomiky za skupinu podnikateľov-živnostníkov tak predstavuje asi 20 mld Sk [6]. Súkromní podnikatelia nie sú zatiaľ príliš zainteresovaní na rozširovaní trhu práce, skôr sa snažia vyhnúť zaťažujúcim odvodom z miezd a plateniu sociálneho zabezpečenia.

Príjmová situácia domácností

Sociálne vedomie vrstiev obyvateľstva je determinované a vyvíja sa v závislosti od ich sociálnej skúsenosti odvodennej z ich mobilných individuálnych „vzostupov a pádov“. Silnie tendencia po presadení princípu rovnosti príležitosti a sociálnej, najmä príjmovej a majetkovej diferenciacie podľa výkonu a kvalifikácie.

Do spokojnosti s celkovou životnou situáciou domácnosti výrazne interveňuje situácia s financiami rodiny, so zhoršením finančnej situácie sa automaticky zhoršuje hodnotenie celkovej životnej situácie domácnosti, naopak, so zlepšením celková spokojnosť rastie. Úroveň finančných príjmov determinuje aktivity a možnosti každodenného života domácnosti, kumulovanie majetku, spotrebu

a postavenie domácnosti v širších sociálnych sieťach. A naopak, výška príjmu domácnosti, jeho zdroje a použitie sú do istej miery determinované postavením domácnosti a jej členov v celkovej štruktúre spoločenských vzťahov.

Subjektívne hodnotenie životnej situácie v domácnostiach vnímané cez finančné zabezpečenie ukázalo, že dôchodkové vybavenie domácností sa stále zhoršuje (52 % opýtaných), najmä v domácnostiach nezamestnaných, kde sa prejavuje najnapätější situácia, a v domácnostiach starších ľudí (nad 65 rokov) (60 % opýtaných). Z príjmových podskupín nadpriemerné vnímanie zhoršenej situácie je v domácnostiach, kde na jedného člena domácnosti vychádza čistý mesačný príjem v rozpätí 3 251–4 200 Sk. Z hľadiska socioprofesionálneho sa najvýraznejšie zhoršenie identifikovalo v domácnostiach robotníkov. Zlepšenie stavu finančných príjmov v rodinnom rozpočte deklaruje jedine skupina podnikateľov, v ktorej optimistické očakávania v smere ďalšieho zlepšovania finančnej situácie pretrvávajú i do budúcnosti [5].

Skutočnosť, že 13,5 % domácností zo skupiny domácností s vysokoškolsky vzdelaným prednostom sa nachádza (podľa analýzy z Mikrocenzu 1996) na najvyššej hranici príjmovej škály (s 7 850 – 8 250 Sk čistého mesačného príjmu na člena domácnosti), svedčí o tom, že stupeň a kvalita vzdelania zaznamenávajú istý pozitívny vplyv na rast peňažných príjmov v tejto skupine domácností, čo koreluje i so zistenými subjektívnymi posúdeniami spokojnosti.

Očakávania stavu finančnej situácie v budúcnosti v podstate korešpondujú so súčasným stavom, keď prevaha pesimistických očakávaní dominuje vo vyjadreniach všetkých podskupín, s výnimkou podnikateľov, z ktorých 34 % zastáva názor, že finančná situácia ich domácnosti sa ešte bude zlepšovať. Pesimizmus dominuje najmä u nezamestnaných (53 %), ktorí predikujú zhoršenie finančnej situácie svojich domácností, a z radov nízko kvalifikovaných domácností (58 %). Najmenej optimizmu je aj vo vekovej skupine domácností nad 65 rokov.

Pri komparácii výsledkov z roku 1997 s výsledkami zistenými pri výskume domácností sa všeobecne zaznamenala zvýšená miera pesimizmu v roku 1999 [5].

Sebareflexia domácností v zložitých sociálno-ekonomicko-politických podmienkach je subjektívne komplikovaný viacrozmerný jav, ktorého stránky sú rôznorodé a je ťažké ich v štatistikách číselne vyjadriť. Sociálne vedy dnes vedia, že veľmi veľa záleží na tom, ako sa človek v spoločnosti cíti, zvyčajne oveľa viac, než aký „objektívne je“. Ľudia sa často zaraďujú medzi určitý spoločenský stav a tomu prispôsobujú aj svoj životný štýl a svoje správanie a z tejto pozície hodnotia svoju životnú situáciu. Z pozície štatistiky možno iba parciálnym pohľadom prispieť ku skúmaniu tohto problému, a to poukázaním na vývoj podmienok, ktoré z dlhodobého hľadiska tento stav determinujú.

Vývoj miezd

Priemerná mesačná nominálna mzda v hospodárstve SR v roku 1998 dosiahla 10 003 Sk, čo v porovnaní s predchádzajúcim rokom znamenalo nominálne zvýšenie o 8,4 % (v porovnaní s rokom 1989 sa zvýšila viac než trojnásobne), pri medziročnom spomalení rastu. Po premietnutí vývoja spotrebiteľských cien priemerná mesačná mzda oproti roku 1997 reálne vzrástla o 2,4 % [2]. V porovnaní s predtransformačnou úrovňou (rok 1989) reálna hodnota priemernej mzdy však stále zaostávala o 8,2 bodu. K relatívne najvyššiemu rastu nominálnych miezd došlo v roku 1992, keď sa vďaka valorizácii priemerné mzdy zvýšili o 20,5 % (v porovnaní s predchádzajúcim rokom). V nasledujúcich rokoch sa medziročná dynamika rastu nominálnych miezd postupne spomaľovala, čo bolo spôsobené dynamikou vývoja základných hospodárskych ukazovateľov v podnikovej sfére, ako aj opatreniami vlády SR (v rokoch 1994 a 1997), ktorými sa v usmerňovaní miezd upravoval vzťah kvalitatívnych ukazovateľov a prírastku miezd.

Podľa jednotlivých odvetví najvyššia priemerná mzda bola v peňažníctve a poisťovníctve, vo výrobe a v rozvoде elektriny, plynu a vody, vo verejnej správe, v obrane a povinnom sociálnom zabezpečení, v odvetví nehnuteľnosti, prenajímanie, obchodné služby. Ďalej najvyššiu priemernú mesačnú mzdu mali zamestnanci v podnikoch do 19 pracovníkov. Odvetviami s najnižšou priemernou mesačnou mzdou zostali odevná a textilná výroba, pôdohospodárstvo, školstvo, ostatné verejné, sociálne a osobné služby.

Diferenciácia úrovne miezd podľa ďalších premenných, ako sú pohlavie, zamestnanie, vzdelanie a druh vlastníctva, ukázala:

- naďalej zostal dominantný rozdiel pohlaví pre mzdovú pozíciu v neprospech žien, u ktorých mzda predstavuje v priemere 74,5 % mzdy mužov, čo má negatívny vplyv na neúplné rodiny (kde živiteľkou je žena), ktorých počet rastie;
- faktor vzdelania (po dlhotrvajúcom období všeobecnej nivelizácie) začal zohrávať, i keď zatiaľ nie výrazne, dominujúcu rolu pri diferenciácii miezd, nadpriemerné mzdy v porovnaní s celkovým priemerom poberali zamestnanci s vysokoškolským vzdelaním (po nich nižšie úrovne odborného vzdelania), v spojení s pracovným zaradením ako vedúci a riadiaci pracovníci, zákonodarcovia, odborní duševní pracovníci; hoci kvalifikačný diferenciál miezd sa predsa len mierne roztvoril, úsilie o posilnenie významu kvalifikácie a výkonu pre príjmovú diferenciáciu ostalo nie celkom naplnené a skôr sa verbálne manifestovalo (učitelia, vedci, lekári);
- obdobné tendencie možno vidieť aj v členení podľa jednotlivých sektorov národného hospodárstva.

• V rozhodujúcich odvetviach sociálnych služieb nielenže zatiaľ nenastala pozitívna zmena, ale prehĺbilo sa ich zaostávanie. Platy v školstve, zdravotníctve a sociálnych službách zostávajú pod úrovňou priemyslu. Výrazne si polepšilo peňažníctvo a v rámci terciárneho sektora vznikli dobre platené segmenty súkromného sektora.

Vývoj celkových príjmov domácností

Presadzujúca sa mzdová diferenciácia a zaradenie jednotlivých rodín či domácností do celkovej sociálnej štruktúry spoločnosti ovplyvnili i vývoj celkových príjmov domácností v priebehu transformačného obdobia. Podobne zmeny v sociálno-demografických ukazovateľoch, ako je starnutie populácie a rast nezamestnanosti, sa prejavili zmenami v štruktúrach domácností, ovplyvnili zdroje a koncentráciu príjmov v jednotlivých typoch rodín a tým aj nútenú preferenciu výdavkov v celkovej spotrebnej štruktúre, čo sa prejavilo v kvalite života jednotlivých typov domácností.

V roku 1998 dosiahli čisté mesačné peňažné príjmy domácností 5 012 Sk v priemere na jedného člena domácnosti. V porovnaní s rokom začiatku ekonomickej transformácie (r. 1989) to predstavovalo zvýšenie nominálnej hodnoty o 3 220 Sk, čo v percentuálnom vyjadrení predstavuje rast o 179,6 %.

V priebehu transformačného obdobia vývoj peňažných príjmov prejavoval kolísavý rast, v priemere však príjmy rástli ročne o 12,7 % (tab. 4).

Tabuľka 4

Čisté peňažné príjmy domácností spolu (mesačne na jedného člena domácnosti)

Ukazovateľ	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Čisté peňažné príjmy (Sk)	1 792	1 956	2 229	2 528	2 822	3 175	3 454	4 004	4 652	5 012
index rok 1989 = 100	100.0	109.2	124.4	141.1	157.5	177.3	192.7	223.4	259.6	279.6
predchádzajúci rok = 100	.	109.2	114.0	113.4	111.6	112.6	108.7	115.9	116.2	107.7
z toho:										
- príjmy z ekonomickej činnosti (Sk)	1 379	1 448	1 555	1 867	2 152	2 448	2 648	2 735	3 042	3 356
index rok 1989 = 100	.	105.0	112.8	135.4	156.1	177.5	192.0	198.3	220.6	243.3
podiel na čistých príjmoch (%)	77.0	74.0	69.8	73.9	76.3	77.1	76.7	68.3	65.4	66.9
- sociálne príjmy (Sk)	313	323	381	398	537	593	653	1 045	1 258	1 257
index rok 1989 = 100	100.0	103.2	121.7	127.2	171.6	189.5	208.6	333.9	401.9	401.5
podiel na čistých príjmoch (%)	17.4	16.5	17.1	15.7	19.0	18.7	18.9	26.1	27.0	25.0
- ostatné príjmy (Sk)	100	185	293	263	133	134	153	224	352	252
index rok 1989 = 100	100.0	185.0	293.0	263.0	13.0	134.0	153.0	224.0	352.0	252.0
podiel na čistých príjmoch (%)	5.6	9.5	13.1	10.4	4.7	4.2	4.4	5.6	7.6	5.0

Prameň: [7]; [8]; vlastné prepočty.

Vo vybraných sociálnych skupinách najvyšší čistý mesačný príjem na jedného člena bol v domácnostiach samostatne zárobkovo činných 5 935 Sk. V domácnostiach zamestnancov (mimo poľnohospodárstva) dosiahol 5 671 Sk a v domácnostiach dôchodcov 4 932 Sk. Najnižší príjem na jedného člena 4 325 Sk mali domácnosti s prednostom domácnosti ekonomicky činným v poľnohospodárstve a domácnosti robotníkov 4 523 Sk.

Pod celospoločenským priemerom 5 012 Sk mesačne na jedného člena domácnosti (podľa analýzy štatistiky rodinných účtov) sa v roku 1998 spolu nachádzalo 55 % všetkých domácností. Pod celospoločenským priemerom sa nachádzalo 57 % domácností s deťmi (4 719 Sk mesačne na člena domácnosti); 29,9 % domácností s dvoma deťmi (4 768 Sk), a najmä viacdtné domácnosti (viac než 12 % s priemerom 3 720 Sk mesačne na jedného člena).

Sociálna kompenzácia (2 242 Sk na člena domácnosti) v roku 1998 v ohrozenej skupiny neúplných rodín (6,1 % domácností) spôsobila, že výškou čistého mesačného príjmu na člena domácnosti sa ocitli nad celospoločenským priemerom (5 441 Sk).¹

Tabuľka 5

Čisté peňažné príjmy domácností podľa spoločenských skupín (v Sk na osobu a mesiac)

Domácnosť	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
zamestnancov	1 777	1 935	2 249	2 563	2 894	3 217	3 516	4 006	4 702	5 671
index 1989 = 100	100.0	108.9	126.6	144.2	162.9	181.0	197.9	225.4	264.6	319.1
roľníkov	1 913	2 102	2 234	2 473	2 663	2 965	3 237	3 700	4 166	4 325
index 1989 = 100	100.0	109.9	116.8	129.3	139.2	155.0	169.2	193.4	217.8	226.0
dôchodcov	1 450	1 577	2 033	2 430	2 624	2 962	3 391	4 000	4 572	4 932
index 1989 = 100	100.0	108.8	140.2	167.6	181.0	204.3	233.9	275.9	315.3	340.1

Prameň: [7]; [8]; vlastné prepočty.

Ďalšia analýza príjmov jednotlivých sociálnych skupín domácností (urobená na základe prepočtov zo štatistiky rodinných účtov r. 1998) ukázala výraznú diferenciaciu príjmov nielen medzi sociálnymi skupinami domácností, ale i vnútri týchto skupín a umožnila zrealniť postavenie jednotlivých typov domácností v príjmovej štruktúre spoločnosti.

Domácnosti zamestnancov

- V 50,2 % domácností zamestnancov čistý mesačný príjem na člena domácnosti nielenže bol pod úrovňou priemeru za túto sociálnu skupinu domácností (ktorý predstavoval 5 671 Sk), ale nedosahoval ani celospoločenský priemer (v r. 1998 predstavoval 5 012 Sk).

¹ Štatistické údaje v článku sú uvedené na základe vlastných prepočtov zo štatistického materiálu: *Príjmy, výdavky a spotreba domácností SR*. Štatistický úrad SR 1998.

- Priemer za svoju sociálnu skupinu, a súčasne i celospoločenský priemer, presahovalo iba 11,8 % zamestnaneckých domácností bez detí (s príjmom 8 768 Sk čistého mesačného príjmu na člena) a 15,7 % domácností s jedným dieťaťom (6 366 Sk na osobu).

- Až 53,7 % zamestnaneckých domácností s deťmi (bez ohľadu na počet) s čistým mesačným príjmom na člena domácností (5 342 Sk) síce presahovalo celospoločenský priemer, nedosiahlo však priemer za svoju sociálnu skupinu.

- Pod celospoločenským, a zároveň pod priemerom za svoju sociálnu skupinu sa ocitlo 8 % viacdenných zamestnaneckých domácností (s 4 132 Sk čistého mesačného príjmu na člena).

- Na úrovni priemeru za sociálnu skupinu a mierne presahujúcu i celospoločenský priemer čistého mesačného príjmu na člena domácnosti bolo 34,3 % neúplných zamestnaneckých rodín s príjmom 5 646 Sk.

Analýza ukázala, že vnútri podskupín zamestnaneckých domácností je výrazná diferenciácia v príjmovej štruktúre, podmienená nielen zložením a vekovou štruktúrou domácností (čo v podstate platí i pre ostatné sociálne skupiny domácností), ale najmä postavením prednostu domácností v sociálnej štruktúre spoločnosti.

Najohrozenejšími sociálnymi skupinami domácností z hľadiska redistribúcie príjmov sú robotnícke a roľnícke domácnosti, z ktorých sa v najväčšej miere regrutujú nezamestnané skupiny obyvateľov.

Robotnícke domácnosti

- Až 62,8 % robotníckych domácností v roku 1998 vykazovalo nižšie čisté mesačné príjmy na člena domácnosti, než je celospoločenský priemer za všetky slovenské domácnosti, a súčasne nižší, než je priemer za ich sociálnu skupinu (v r. 1998 predstavoval 4 523 Sk).

- Pod celospoločenským priemerom, a zároveň i pod priemerom sociálnej skupiny robotníckych domácností sa v roku 1998 ocitlo 74,1 % robotníckych domácností s deťmi s čistým mesačným príjmom na člena domácnosti 4 273 Sk; z toho najmä viacdenné domácnosti s príjmom 3 541 Sk.

- Neúplné rodiny z tejto sociálnej skupiny domácností (s príjmom 4 969 Sk na člena), boli v podstate na úrovni príjmu za sociálnu skupinu, nepresiahli však celoslovenský priemer.

- Čistý mesačný príjem na člena domácnosti (6 987 Sk) finančne nadradil 24,9 % robotníckych domácností nielen nad ich sociálnu skupinu, ale presiahol i celospoločenský priemer. Išlo prevažne o bezdetné robotnícke domácnosti.

Roľnícke domácnosti

- Až 69 % roľníckych domácností s čistým mesačným príjmom na člena domácnosti sa v roku 1998 pohybovalo nielen pod celospoločenským priemerom, ale i pod priemerom vlastnej sociálnej skupiny, ktorý v roku 1998 tvoril 4 325 Sk.

- Príjmovo najslabšie je na tom až 74,4 % roľníckych domácností s deťmi s príjmom 4 151 Sk na člena a opäť (tak ako i v ostatných skupinách domácností) viacdetné roľnícke domácnosti s 3 330 Sk čistým mesačným príjmom na člena, ktoré sú po úrovňou oboch porovnávaných priemerov.

- Nad celospoločenským, a súčasne i skupinovým priemerom sa v skúmanom období nachádzalo 21,4 % roľníckych domácností (s 6 725 Sk na člena), 13 % domácností bez detí (s 6 537 Sk) a 12 % neúplných roľníckych rodín (s čistým mesačným príjmom 6 115 Sk na člena domácnosti).

Domácnosti dôchodcov

- Z hľadiska sociálneho postavenia a príjmovej štruktúry domácností dôchodcov predstavujú relatívne stabilnú sociálnu skupinu. Ak neberieme do úvahy tie domácnosti, ktoré sú pracovne aktívne, domácnosti dôchodcov nie sú ohrozené nezamestnanosťou a výška ich príjmov v podstate závisí od „minulých príjmov a štátnych intervencií“. Valorizácia dôchodkov spôsobila, že priemerný čistý mesačný príjem na člena domácnosti zo skupiny domácností dôchodcov v roku 1998 predstavoval 4 932 Sk, čím sa priblížil k celospoločenskému priemeru príjmov za všetky domácnosti.

Podobne ako v skupine zamestnaneckých domácností i v prípade domácností dôchodcov je výrazná príjmová diferenciácia.

- Zo skúmanej vzorky dôchodcovských domácností 93 % domácností s priemerným príjmom na osobu (5 098 Sk) dosahovalo v podstate obe porovnávané úrovne (celospoločenskú a skupinovú), čo však neznamená, že všetky dôchodcovské domácnosti z tejto skupiny dosiahli tento priemer.

- Na druhej strane, hlboko pod oboma porovnávanými úrovňami, na úrovni životného minima s čistým mesačným príjmom na osobu 2 993 Sk sa nachádza 7 % dôchodcovských, najmä jednočlenných domácností. Ide o najzraniteľnejšiu skupinu občanov, u ktorých sa prejavuje chudoba.

Domácnosti zárobkovo samostatne činných

- Napriek tomu, že priemerné čisté mesačné príjmy na člena domácnosti v domácnostiach zárobkovo samostatne činných presahovali takmer o 1 000 Sk celoslovenský priemer za všetky domácnosti, nie všetky domácnosti z tejto sociálnej skupiny boli rovnako „bohaté“.

- 17,1 % podnikateľských domácností sa čistým mesačným príjmom na člena domácnosti pohybovalo na hranici minimálnej mzdy s 3 232 Sk.

- 40,1 % týchto domácností príjmami na člena domácnosti nedosiahlo priemer ich sociálnej skupiny (v r. 1998 predstavoval 5 935 Sk), hoci presiahli celospoločenský priemer.

- 71,8 % podnikateľských domácností s deťmi, i keď s príjmom na člena (5 611 Sk) boli príjmovovo na tom o niečo horšie než ostatné podskupiny z tohto typu domácností, prekračovali celospoločenský priemer a boli na tom finančne lepšie než iné domácnosti s deťmi.

- Pod celospoločenským, a súčasne i pod priemerom svojej sociálnej skupiny bolo 16,1 % viacdenných podnikateľských domácností (s čistým mesačným príjmom 4 437 Sk na člena), i keď z hľadiska príjmu boli na tom predsa len lepšie než viacdenné domácnosti z iných skúmaných sociálnych skupín.

- 42,6 % domácností samostatne zárobkovo činných (s 7 541 Sk na člena), najmä domácnosti bez detí sa príjmovovo výrazne celospoločensky diferencujú od ostatných sociálnych skupín domácností.

- Pozoruhodné je, že 13,3 % neúplných rodín z tejto skupiny domácností v priemere vykázalo 7 333 Sk čistého mesačného príjmu na člena domácnosti.

Zdroje príjmov domácností

Transformačné podmienky tým, že ovplyvnili tvorbu príjmov z dvoch protichodných hľadísk – akými sú na jednej strane pozitívna diferenciácia príjmov a možnosti doplnkových príjmov a tým väčších možností osamostatnenia sa domácností od poručníctva štátu, na strane druhej sociálnymi efektmi, ako je nezamestnanosť a fenomén chudoby (ktoré pôsobia spätným efektom), vohnali mnohé domácnosti do záchranného „náručia“ štátu – výrazne ovplyvnili i štruktúru príjmov domácností z jednotlivých zdrojov.

Za desaťročné obdobie transformácie príjmy domácností z *ekonomickej činnosti* vzrástli o 143,3 %, čo znamená, že v roku 1998 predstavovali 3 356 Sk mesačne na jedného člena domácnosti. Ich podiel na celkových čistých peňažných príjmoch domácností od roku 1989 do roku 1998 však poklesol zo 77,0 % na 66,9 %.

Vývoj, a zároveň výrazný rast príjmov zo *sociálnych zdrojov* bol od začiatku transformácie ovplyvňovaný nielen spomenutými negatívnymi fenoménmi, ale aj dôchodkovou politikou štátu, ktorej cieľom bolo postupné znižovanie disproporcií medzi vývojom miezd a vývojom dôchodkov. V roku 1998 sociálne príjmy predstavovali 1 257 Sk mesačne na člena domácnosti, čo v porovnaní s východiskovým rokom predstavovalo rast o 301,5 %.

V priebehu celého transformačného obdobia sa zaznamenal ich medziročný nárast, čo sa prejavilo v raste podielu sociálnych príjmov na celkových čistých peňažných príjmoch zo 17,4 % v roku 1989 na 25 % v roku 1998.

Príjmy slovenských domácností z *ostatných peňažných zdrojov* v roku 1998 oproti roku 1989 vzrástli o 152,0 % (oproti predchádzajúcemu roku ale poklesli o 100 %).

Vo vývoji týchto príjmov sa prejavili príjmy z majetku domácností (prenájom bytov, domov, áut, príjmy z úrokov z akcií, dividend z obligácií, príjmy z predaja poľnohospodárskych výrobkov a pod.). Na vývoji týchto príjmov v podstate participovali vo veľkej miere príjmy z neformálnej ekonomiky domácností. Podiel ostatných príjmov na čistých peňažných príjmoch domácností v roku 1998 predstavoval 5,0 %. V podstate zostal na úrovni roka 1989. V porovnaní s rokom 1997 poklesol o 2 %.

V sociálnych skupinách domácností sa zdroje príjmov odvíjali v závislosti od hlavného zdroja príjmov [8].

V domácnostiach zamestnancov príjmy z pracovnej činnosti v roku 1989 predstavovali 80 % z čistých peňažných príjmov a v roku 1998 boli 84,3 %, súčasne poklesol podiel sociálnych príjmov z 12,7 % na 8 %. Trend vývoja štruktúry príjmov zamestnaneckých domácností aj v ich jednotlivých typoch ostal v priebehu celého obdobia v podstate zachovaný. Vo všetkých typoch zamestnaneckých domácností prevažovali príjmy z *pracovnej činnosti*, ktoré sa na čistých mesačných príjmoch na člena domácnosti pohybovali v rozpätí 68 % až 88 %.

- Najmenší podiel príjmov z *pracovnej činnosti*, a to 68 % a 75,1 % na čistých peňažných príjmoch, bol v zamestnaneckých domácnostiach zaradených v najnižších príjmových pásmach (do 3 500 – 4 500 Sk čistého mesačného príjmu na osobu), v ktorých nedostatok financií bol kompenzovaný sociálnymi transfermi, ktoré predstavovali 14,9 % až 20,8 % z čistých peňažných príjmov domácností.

- V neúplných zamestnaneckých rodinách príjmy z pracovnej činnosti predstavujú iba 77,7 % z čistých peňažných príjmov; 15,5 % príjmy zo sociálnych zdrojov a 8,9 % príjmy z ostatných zdrojov. Kompenzovanie príjmov v neúplných rodinách zo sociálnych zdrojov a z iných zdrojov – či už neformálna ekonomika alebo iné kvázi príjmy viac-menej sociálneho charakteru – viedli k tomu, že čistý mesačný príjem na člena v tomto type rodín zodpovedá nielen priemeru za sociálnu skupinu zamestnaneckých domácností, ale i celospoločenskému priemeru.

- Najväčší podiel príjmov z pracovnej činnosti na čistých príjmoch, a to 88 %, mali zamestnanecké domácnosti zaradené v najvyšších príjmových pásmach (nad 5 500 Sk). Podiel príjmov zo sociálnych zdrojov v týchto domácnostiach predstavoval 3,6 % na čistých peňažných príjmoch a podiel príjmov z iných zdrojov nezohrával významnejšiu rolu.

Podiel sociálnych transferov na čistých peňažných príjmoch zamestnaneckých domácností vcelku sa v roku 1998 pohyboval v rozpätí 3,6 % až 20,5 % podľa uvedených typov zamestnaneckých domácností. Príjmy z ostatných peňažných zdrojov, ktoré na celkových čistých príjmoch zamestnaneckých domácností

predstavovali v roku 1998 6,9 %, významnejšiu rolu 8 %-ami zohrávali v domácnostiach zaradených v najnižších príjmových pásmach a 7,7 %-ami v domácnostiach s dvoma deťmi.

V domácnostiach robotníkov príjmy z *pracovnej činnosti* v roku 1998 predstavovali 79,7 % z čistých peňažných príjmov, príjmy zo sociálnych zdrojov 12,5 % a príjmy z ostatných zdrojov 5,3 %.

V jednotlivých typoch robotníckych domácností podiely príjmov na čistých peňažných príjmoch zo základných zdrojov boli pomerne výrazne diferencované, prevažovali však, podobne ako v skupine zamestnaneckých domácností, príjmy z pracovnej činnosti, s tým rozdielom, že väčšiu váhu mali príjmy zo sociálnych zdrojov.

- Podľa zaradenia robotníckych domácností v príjmových pásmach, v najnižšom pásme (do 3 500–4 500 Sk čistého mesačného príjmu na člena) podiel pracovných príjmov predstavoval 68,5 % až 76,6 % na čistých peňažných príjmoch. Podiel príjmov zo sociálnych zdrojov 13,8 % až 24,3 % na čistých peňažných príjmoch.

V domácnostiach pohybujúcich sa v najvyššom príjmovom pásme (nad 5 500 Sk čistého mesačného príjmu na člena) podiel pracovných príjmov bol výrazne vyšší a predstavoval 85,7 % na čistých peňažných príjmoch domácností, podiel príjmov zo sociálnych zdrojov predstavoval iba 6,9 %.

- V podskupine úplných a neúplných robotníckych rodín bol *najnižší*, 73,8 %-ný podiel pracovných príjmov na čistých peňažných príjmoch v úplných viacdetských domácnostiach a 17,4 %-ný bol podiel príjmov zo sociálnych zdrojov. Relatívne vyšší podiel 81,2 % pracovných príjmov na čistých peňažných príjmoch vykázali neúplne rodiny, v ktorých podiel zo sociálnych zdrojov bol 11,7 %. V tejto skupine domácností sa zaznamenal i vyšší, 6,9 %-ný podiel príjmov z ostatných zdrojov na celkových čistých peňažných príjmoch.

- Peňažné príjmy z ostatných zdrojov v skupine robotníckych domácností vcelku, ba ani v ich jednotlivých podskupinách v roku 1998 nezohrali významnejšiu rolu a pohybovali sa okolo priemeru za všetky robotnícke domácnosti, t. j. 5 % na čistých peňažných príjmoch.

V domácnostiach roľníkov podiel pracovných príjmov na čistých peňažných príjmoch zaznamenáva stály pokles a v roku 1998 dosahoval 61,7 %, na rozdiel od príjmov zo sociálnych zdrojov, ktoré v tom istom roku predstavovali 13 %.

- V jednotlivých typoch roľníckych domácností najväčší podiel peňažných príjmov zo sociálnych zdrojov, a to 22 % na čistých peňažných príjmoch bol v domácnostiach zaradených v najnižších príjmových pásmach (do 3 500 Sk čistého mesačného príjmu na osobu), v úplných rodinách (domácnostiach) s deťmi 10,7 %, v neúplných rodinách 11,9 %, a najmä vo viacdetských domácnostiach 17,6 %.

- V súlade s predchádzajúcim, najnižší podiel príjmov z *pracovnej činnosti* na čistých peňažných príjmoch v roku 1998 predstavoval 70 % v najslabších príjmových skupinách, 77 % vo viacdetyých domácnostiach a 68 % v neúplných rodinách.

- Pomerne vysoký podiel príjmov z pracovnej činnosti na čistých peňažných príjmoch sa zaznamenal v roľníckych domácnostiach, pohybujúcich sa v najvyššom príjmovom pásme (nad 5 500 Sk čistého mesačného príjmu na osobu), a to okolo 80 %.

- Významnejšiu rolu v peňažných príjmoch roľníckych domácností (než v iných domácnostiach) zohrávajú *naturálne príjmy*, ktoré na čistých peňažných príjmoch v nízkopríjmových domácnostiach predstavujú 11,1 %, v domácnostiach s deťmi 8,7 %, vo viacdetyých domácnostiach 11,5 % a v neúplných rodinách 8,1 %.

- Iné peňažné príjmy, resp. príjmy z *ostatných zdrojov* v jednotlivých typoch roľníckych domácností nezohrávajú významnejšiu rolu, snád' len v neúplných rodinách, kde sa na celkových čistých peňažných príjmoch podieľajú 6 %-ami.

Najvyššie tempo rastu čistých peňažných príjmov bolo v *domácnostiach dôchodcov*, v ktorých index rastu od roku 1989 predstavoval 340,3. V tejto sociálnej skupine prevažujúci podiel na čistých peňažných príjmoch mali príjmy zo *sociálnych zdrojov*, čo sa v podstate od roku 1989 nezmenilo (88,4 % r. 1989, 88,5 % r. 1997 a 88,7 % r. 1998).

- Podiel príjmov z *pracovnej činnosti* v dôchodcovských domácnostiach v roku 1998 predstavoval iba 1,8 % na čistých peňažných príjmoch.

- Určitú doplnkovú rolu v tejto skupine domácností zohrávajú *naturálne zdroje príjmov*, ktorých podiel sa pohybuje v rozpätí 6,1–7,4 % na čistých peňažných príjmoch, a podiel príjmov z majetku je 2,6 %.

- Dominantný podiel príjmov zo sociálnych zdrojov na čistých peňažných príjmoch v dôchodcovských domácnostiach svedčí o tom, že tieto domácnosti sa iba v malej miere (ako im to umožňuje nahromadený kapitál) zapájajú do neformálnych aktivít.

V domácnostiach *samostatne zárobkovo činných* podiel peňažných príjmov z *pracovnej činnosti* na čistých peňažných príjmoch za celú sociálnu skupinu domácností v roku 1998 predstavoval 84,3 % a v podstate sa zachoval (s minimálnymi rozdielmi) vo všetkých typoch tejto skupiny domácností: pohyboval sa od 75,4 % v neúplných rodinách, 78,3–79 % v domácnostiach zaradených v najnižšom príjmovom pásme, až po 87,1 % vo vysokopríjmových skupinách domácností.

- Podiely príjmov zo *sociálnych zdrojov* na čistých peňažných príjmoch v domácnostiach samostatne zárobkovo činných (v porovnaní s ostatnými sociálnymi skupinami domácností) boli nižšie a za celú skupinu týchto domácností v roku 1998 predstavovali 6,8 %.

V jednotlivých typoch domácností tejto sociálnej skupiny sa príjmy zo sociálnych zdrojov pohybovali v rozpätí 11,0–14,1 % v nízko príjmových domácnostiach; 9,0–9,4 % vo viacdetských domácnostiach a v neúplných rodinách. V ostatných typoch domácností tejto skupiny oscillovali okolo 4–6,8 %.

- Podiel príjmov z *ostatných zdrojov* na čistých peňažných príjmoch za celú sociálnu skupinu domácností samostatne zárobkovo činných, ba ani za jednotlivé typy tejto skupiny domácností nezohrával významnejšiu rolu a pohyboval sa v rozpätí 3,3–4,5 %.

Zhrnutie

- Priemerná mesačná mzda pracovníka v národnom hospodárstve za rok 1998 dosiahla 10 003 Sk, čo oproti začiatočnému roku transformácie predstavovalo viac než trojnásobok. V porovnaní s predchádzajúcim rokom sa nominálne zvýšila o 9,6 %. Po premietnutí vývoja spotrebiteľských cien, priemerná mesačná mzda oproti roku 1997 reálne vzrástla o 2,7 %, oproti roku 1989 však naďalej predstavovala pokles o 8,2 bodu. Tempo rastu nominálnej mzdy bolo o 1,1 bodu pomalšie než rast hrubého domáceho produktu na zamestnanca.

- Bežné príjmy domácností dosiahli 569,2 mld Sk, v porovnaní s rokom 1997 nominálne vzrástli o 7,7 %, reálne o 0,9 %. V štruktúre príjmov najväčšiu váhu mali odmeny zamestnancov 57,2 %, ktoré v porovnaní s predchádzajúcim rokom vzrástli o 7,8 %. Hrubé úspory domácností poklesli oproti roku 1997 o 24,1 % (na 47,1 mld Sk).

- Priemerný čistý mesačný príjem na jedného člena domácnosti dosiahol 5 012 Sk (s medziročným prírastkom 7,7 %), reálne vzrástol o 0,9 %. Vo vybraných sociálnych skupinách najvyšší čistý mesačný príjem na jedného člena bol v domácnostiach samostatne zárobkovo činných (5 935 Sk), najnižší príjem na jedného člena (4 325 Sk) mali domácnosti s prednostom ekonomicky činným v poľnohospodárstve.

V priebehu transformačného obdobia vývoj peňažných príjmov domácností mal kolísavý rast, v priemere však príjmy ročne rástli o 12,7 %.

- Z pohľadu na všetky slovenské domácnosti sa v roku 1998 pod celospoločenským priemerom (5 012 Sk mesačne čistého príjmu na člena) nachádzalo spolu 55 % všetkých domácností. Finančne horšie na tom boli predovšetkým domácnosti s deťmi, najmä tie domácnosti, ktoré sú „bohatšie“ na deti. Vďaka sociálnym transferom relatívne finančne „lepšie“ boli na tom neúplné rodiny, ktorých priemerný čistý mesačný príjem na člena presiahol celospoločenský priemer, čo však neznamená, že všetky domácnosti tohto typu uvedený priemer dosiahli.

- Hlbšia analýza príjmov v jednotlivých sociálnych skupinách domácností a v ich jednotlivých typoch či podskupinách ukázala výraznú diferenciaciu v príjmovej štruktúre medzi jednotlivými domácnosťami, podmienenú nielen zložením a „vekom“ domácností, ale najmä postavením prednostu domácnosti v sociálnej štruktúre spoločnosti. Pohľad do „vnútra“ sociálnych skupín slovenských domácností dokresľuje nepriaznivú finančnú situáciu prevažnej časti rodín, pretože ich čistý mesačný príjem na člena nedosahuje nielen celospoločenský priemer za všetky slovenské domácnosti, ale ani priemer za ich sociálnu skupinu (ktorý okrem podnikateľských domácností) je nižší než celospoločenský priemer. Týka sa to 50,2 % zamestnaneckých domácností, najmä 8 % domácností s viac deťmi.

Ešte kritickejšou možno označiť príjmovú situáciu robotníckych a roľníckych domácností, z ktorých sa v najväčšej miere regrutujú nezamestnaní. Až 62,8 % robotníckych a 69 % roľníckych domácností vykazovalo nižšie čisté mesačné príjmy na člena domácnosti, než bol celospoločenský priemer, a súčasne aj priemer za ich sociálnu skupinu. V oboch prípadoch išlo o domácnosti s deťmi (74,1 % robotníckych a 74,4 % roľníckych domácností), a to najmä viacdtné domácnosti. V analogickej situácii sa ocitlo 16,1 % viacdtných domácností s prednostom samostatne zárobkovo činným.

Napriek tomu, že väčšina dôchodcovských domácností sa v roku 1998 príjmom v priemere na člena priblížila k celospoločenskému priemeru, túto sociálnu skupinu domácností možno rovnako označiť za skupinu sociálne ohrozenú, a to jednak preto, že vstup na trh práce je pre ňu výrazne obmedzený, čím je obmedzená i možnosť získať dodatočné príjmy, jednak preto, lebo súčasne nezanedbateľná časť týchto domácností (najmä jednočlenných) je príjmom na člena na hranici životného minima.

- Za zvláštnu možno označiť postavenie neúplných rodín v príjmovej štruktúre spoločnosti, ktoré v jednotlivých sociálnych skupinách, okrem neúplných robotníckych domácností, dosahovali celospoločenský priemer čistého mesačného príjmu na člena, a v prípade domácností samostatne činných ho vysoko prekročili.

- Príjmová diferenciacia v prospech sociálnej skupiny domácností sa pozitívne prejavila v 42,6 % domácností samostatne zárobkovo činných, v 21,4 % roľníckych domácností, v 24,9 % domácností robotníkov a v 11,8 % zamestnaneckých domácností.

- Za obdobie transformácie došlo nielen k diferenciacii príjmov v jednotlivých typoch domácností, ale aj k zmenám v ich redistribúcii z jednotlivých zdrojov. Podiel príjmov z pracovnej činnosti na celkových čistých peňažných príjmoch domácností na Slovensku poklesol zo 77 % na 66,9 %, zatiaľ čo podiel príjmov (pri zrýchlenom medziročnom raste) zo sociálnych zdrojov vzrástol zo 17,4 % na 25 %. V porovnaní s rokom 1989 o 152 % súčasne vzrástli príjmy domácností z iných zdrojov.

- V jednotlivých typoch sociálnych skupín domácností sa podiel peňažných príjmov z jednotlivých zdrojov na celkových čistých peňažných príjmoch pohyboval v závislosti od hlavného zdroja – z pracovnej činnosti. Domácnosti (bez ohľadu na sociálnu skupinu) zaradené v najvyšších príjmových pásmach vykazovali i najväčší podiel príjmov z pracovnej činnosti na čistých peňažných príjmoch, a naopak, najnižší podiel mali domácnosti v najnižších príjmových pásmach, v ktorých dominovala prevaha príjmov zo sociálnych zdrojov.

Podiel príjmov zo sociálnych zdrojov na čistých peňažných príjmoch domácností, bez ohľadu na sociálnu skupinu, zohrával významnú rolu v neúplných rodinách, v úplných rodinách s deťmi, a to najmä vo viacdetských domácnostiach, v najslabších príjmových skupinách a v dôchodcovských domácnostiach. Významnejšiu rolu v roľníckych domácnostiach zohrali príjmy z naturálnych zdrojov.

- Pokračujúci rast nezamestnanosti (v polovici tohto roka dosahujúci magické číslo pol milióna práceschopného obyvateľstva) prinesie so sebou ďalšie zmeny v neprospech príjmovej štruktúry slovenských domácností. Pokračovať bude redistribúcia príjmov z rôznych zdrojov, v neprospech podielu príjmov z pracovnej činnosti a zväčší sa tlak na sociálne zdroje príjmov. Na význame budú nadobúdať zdroje príjmov z neformálnej ekonomiky a z iných zdrojov, ktorých význam doposiaľ možno považovať za zanedbateľný (ako ukázala štatistická analýza). Možno očakávať, že sa objavia i nové zdroje legálnych príjmov domácností, no nebezpečenstvom hrozí rast príjmov z čiernej ekonomiky, ktorý je spojený s vážnymi sociálno-patologickými fenoménmi.

Úspory v sociálnej sfére, ktoré sa majú zabezpečiť i zmenami v podpore v nezamestnanosti, skrátením doby vyplácania, znížením výšky podpory a potlačením práce načierno, povedú k ďalšiemu rastu počtu tých, ktorí sa ocitnú v stave hmotnej núdze. Varovným je už ich počet z konca minulého roka (ako vyplynulo zo *Správy o sociálnej situácii obyvateľstva v roku 1998*), ktorý dosiahol 223 tisíc osôb (v porovnaní s rokom 1997 predstavuje nárast 27,3 %). Po zohľadnení počtu vyživovaných osôb poberateľmi, ktorí dostávali dávku na základe sociálnej odkázanosti, predstavoval podiel sociálne odkázaných obyvateľov 9,4 %, čo znamená asi 500 tisíc osôb. Podstatnú časť poberateľov dávky sociálnej pomoci z dôvodu sociálnej odkázanosti (87 %) predstavovali nezamestnaní občania, evidovaní na úradoch práce.

- Rast nezamestnanosti zväčší nielen tlak na sociálne zdroje príjmov, ale hrozí vo veľkej miere ich postupným vyčerpaním, pretože sa znižuje masa tých pracujúcich občanov, ktorí do týchto fondov prispievajú odvodmi z pracovnej činnosti.

Literatúra

- [1] Výsledky výberového zisťovania pracovných síl za 4. štvrťroky rokov 1993 až 1998. Bratislava, Štatistický úrad SR 1999.
- [2] Štatistická správa o základných vývojových tendenciách v hospodárstve v SR v roku 1998. Bratislava, Štatistický úrad SR 1998.
- [3] Výsledky výberového zisťovania pracovných síl za 1. štvrťrok 1999. Bratislava, Štatistický úrad SR 1999.
- [4] AZUDOVÁ, L.: Sociálne efekty transformačného procesu. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 41, 1993, č. 1, s. 34–45.
- [5] Spotrebiteľský barometer. Bratislava, Štatistický úrad SR 1999.
- [6] OLEXA, M. – HAJNOVIČOVÁ, V.: Skrytá ekonomika (niektoré výsledky odhadov vo formálnom a neformálnom sektore a v nelegálnej ekonomike za roky 1995 a 1997). *Slovenská štatistika a demografia*, 8, 1998, č. 3, s. 9–10.
- [7] Sociálno-ekonomická situácia domácností SR v období transformácie. Bratislava, Štatistický úrad SR 1998.
- [8] Príjmy, výdavky a spotreba domácností SR. Bratislava, Štatistický úrad SR 1998.

SOCIAL-ECONOMIC SITUATION OF HOUSEHOLDS IN THE SLOVAK REPUBLIC

Lubica AZUDOVÁ

The study deals with the social-economic situation of households in Slovakia. It is a significant indicator of success of the economic policy as well as the outcome of the transformation of the society. The transformation of the social-economic system in Slovakia led towards principal changes in the life of households.

The growth of living expenses, the problems of unemployment and poverty, the growth of social disparities and significant differentiation of incomes concerned all of the groups of inhabitants and led towards changes in the strategies of households regulation to new economic conditions.

The study considers the situation outlined not only from the strict economic point of view. The problem is presented also within its wide social dimension since the perception of reality by the citizens is not formed by abstract information about macroeconomics parameters. It is formed by the real state of their microeconomics situation which is developing in contradiction to their expectations these days.

The unemployment, the growth of living expenses and the decrease of pecuniary income are the problems which are considered by Slovak households as dominant and which are bringing unsatisfaction at present times.

Despite the statistic values of GDP and the traces of economic quickening in 1994 to 1998, there was no decrease of unemployment that was expected. This of course was reflected on the quality of life of a growing number of the affected households. The study

therefore refers to a prevalence of the supply over the demand on the labour market, both from the macroeconomics and microeconomics point of view. This prevalence was manifested in macro level by changes in employment in sectors and branches of the national economy of the Slovak Republic and by disparities on the regional labour markets. In micro level it was displayed by number of individual changes in employee status of economically active individuals, or in their being pushed out of the official labour market.

The number of marginal territories with growing social problems, decreases pecuniary income and living expenses increases due to unemployment. Large groups of inhabitants are thus found at social periphery increasing the pressure on the social security resources of income. The excessive overstressing of the responsibility of households for their fate is therefore rather too one-sided and the reality shown that it is fully realised only by a part of households. Significant group of households is thrown upon the net of the social welfare. This fact thus excludes the weakening of the state functions in the social sphere.

The study, moreover displays, in analytical and evaluating way, that the satisfaction of households with their living standard is very strongly influenced by the family income. When the financial situation gets worse, it automatically alters the evaluation of the living situation by the affected household in a negative way. On the other hand, with the increase of income, the satisfaction with living situation grows. The level of financial income determines the activities and possibilities of day to day life, accumulation of the property, consumption and the status of households in wider social structures.

The dominating differentiation of wages and the classification of families or households into social structure of society have influenced the development and the sources of total income. Profound analysis of the income shown significant differentiation of income not only between social groups of households, but also inside these groups. This differentiation is caused not solely by the composition and by „the age“ of a household, but also and mainly by the status of its provider in the social structure of the society. Unpleasant financial situation by which the net monthly income per member of a household does not reach the standard of the society as a whole, not even the standard of their social group concerns of 50,2 % of employees households, 62,8 % of workmen' households and 64 % of farmers' households. This especially applies to households with more children.

Despite the fact that part of the households of retired persons got close to the standard income per person, this social group may be considered as socially endangered. This is due to the limited possibility of these households to gain additional income as well as due to the fact that significant number of these households obtains only the minimum income per member.

The differentiation in incomes has been manifested positively mainly by the households of entrepreneurs.

The period of transformation brought not only the differentiation in incomes of household groups, but also the changes of the income sources. The ratio of income earned by

employment on the net monetary income lowered. On the other hand, the ratio of social security sources income grew together with the income gained from other sources than employment.

In different types of social groups of households, the ratio of income from different sources depends on the main source – employment. The households with the highest income had the highest ratio of monetary income from employment. On the contrary, the households with the lowest income had the highest ratio of income from social security sources. The ratio of social security income on the net monetary income (disregarding the social group) plays a significant role in non-complete families and in families with children (especially with more children) as well as in the groups with the lowest income and households of retired persons.

The growth of unemployment will bring another changes in the income of the Slovak households. The redistribution of income from different sources will go on and worsen the employment income and the pressure on the social security sources of income will grow. The informal economy income sources which are yet marginal will become more significant. New legal sources of income may be expected, too. Unfortunately, the society is threatened by the danger of the growth of black economy income that is connected with serious social-pathologic phenomena.